

Kitap İncelemesi / Book Review

Despotizmin Doğası / Köleliğin İflası – İsti'battan İstibdata

Abdurrahman El-Kevâkibî, İstanbul: Mana Yayınları, 2018, 224 sayfa

Değerlendiren: Mehmet Akif Koç*

Osmanlı Devleti'nin yıkılışının artık mukadder hale geldiği son yarım yüzyıllık devresinde, dört ana cereyanın yıkımdan kurtuluş reçetesi olarak toplumun ve elitlerin önüne konulduğu genellikle bilinen ve kabul gören bir husustur. Bu çözüm yolları kabaca, Türkleşme, İslamlaşma, Osmanlıcılık ve Batıcılık olarak tasnif edilir. Dönemin İslami hassasiyeti yüksek aydınları, çoğunlukla İslamlaşma ve Osmanlıcılık üst şemsiyesi altında değerlendirilebilecek görüşler ileri sürmüş, bilhassa Arap aydınlarda ise İslamcılık eğilimi daha gözle görünür bir çizgi takip etmiştir.

Topluma kurtuluş reçetesi sunduğu diğer kitaplarındaki çizgisine paralel şekilde, öncelikle ve önemle despotizm / istibdat düşüncesiyle mücadeleyi ön plana çıkaran Abdurrahman el-Kevâkibî de bu buhranlı dönemde yaşamış ve eserlerini vermiş bir Arap entelektüelidir. 1854'te Halep'te doğan, Osmanlı idaresi altında çeşitli kamu görevlerinde bulunan el-Kevâkibî, 1898'de Mısır'a giderek, buradaki yenilikçi ve reformcu çevrelerle yakın temas içine girmiştir. Bu noktada, dönemin Kahiresi'nin, II. Abdülhamid karşıtı fikirleriyle bilinen ve bu eğilimdeki siyasi ve kültürel faaliyetlere ev sahipliği yapan Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın yönetiminde

¹ Doktora Adayı, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR, Ortadoğu Çalışmaları, orcid.org/0000-0001-5179-6027, akifkoc@hotmail.com

bulunduğunun,² el-Kevâkibî'nin eserlerini verdiği ortamın bu çerçevede teşekkül ettiğinin bilinmesi faydalı olacaktır. Keza el-Kevâkibî'nin, genelde Ortadoğu'nun ve özelde Arapların geri kalışından, ayrıca İslam'ın yozlaşmasından Osmanlı Devleti'ni sorumlu tuttuğunu,³ bu anlamda içinde yaşadığı II. Abdülhamid devrindeki otoriterlik ve istibdata karşı olduğu kadar, kavminin içinde bulunduğu durumdan dolayı genel anlamda Türklerle ve Osmanlılara karşı sempatik duygular beslemediğini belirtmek yerinde olacaktır. Bununla birlikte, Osmanlı'ya karşı bu tarihsel yaklaşımın Araplara özgü bir tutum olmadığı açıktır. Örneğin, Daron Acemoğlu ve James Robinson'ın *Why Nations Fail* kitabında da Ortadoğu'nun geri kalışlığında Osmanlı sisteminin kurumsal ölçekteki yetersizliği ve olumsuz rolüne vurgu yapmaktadır.⁴ Mısır'da dönemin meşhur reformcuları Muhammed Abduh ve Reşid Rıza çevresiyle yakın ilişki kuran el-Kevâkibî, hilafetin Arapların hakkı olduğunu ve Türklerden Araplara geçmesi gerektiğini de savunmaktadır.⁵

Pan-Arabist düşünceler ortaya koyan ve Arapların Türklerden kesin olarak ayrılığını savunan el-Kevâkibî'nin incelememize konu olan kitabı, *Tabâiü'l-İstibdâd ve Mesâirü'l-İsti'bâd*, yayınlandığı dönemde, Arap edebiyatına giren ilk siyasi kitap olması hasebiyle türünün tek örneği olarak görülmüştür. Kitap, Araplar arasında Türk karşıtı fikirlerin yayılmasına hizmet ettiği kadar, İstanbul'da da heyecan yaratmış, yönetimin tepkisini çekmiştir.⁶ Kevâkibî'nin ilk kitabı *Ümmü'l-Kurâ* İstanbul'un şimşeklerini fazlasıyla celbetmiş, Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde dağıtımı yasaklanmış ve II. Abdülhamid, Cemaleddin Efgâni'ye yaptığı gibi, el-Kevâkibî'yi de İstanbul'da zorunlu ikamete tabi tutmak istemiş; ancak yazar, Kahire'ye

---

² Ş. Tufan Bozpinar, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed," *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Kevâkibî-abdurrahman-b-ahmed> (Erişim tarihi: 4 Eylül 2019).

³ Fahri Yetim, "Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası," *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Nisan 2015, Sayı: 34, 1–18.

⁴ Daron Acemoğlu & James A. Robinson, *Why Nations Fail – The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, (New York: Crown Business Publication, 2012), 120–123.

⁵ H. Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar," *bilig*, Yaz / 2004 É sayı 30: 173–202.

⁶ Fatih Tiryaki, "Modern Mısır Düşüncesinde Hilafet Tartışmaları," *International Journal of Political Studies*, 2015, Year:1, Vol:1, 13–25.

giderek yönetimle köprüleri atmış ve ses getiren ikinci politik eleştiri kitabı *Tabâiü'l-İstibdâd*'ı burada yayınlamıştır.⁷

Kitap iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm (ss.11–58), eserin Türkçe basımı münasebetiyle, son dönemin uluslararası ölçekte dikkat çeken Arap aydınlarından, Moritanyalı akademisyen ve yazar Muhammed bin el-Muhtar eş-Şankıtî'nin, el-Kevâkibî ve düşüncesini tanıtan uzun sunuş yazısından oluşur. İkinci bölüm ise, el-Kevâkibî'nin kendi döneminde Kahire'de neşretmiş olduğu ve istibdat olgusunun din, bilgi, şan/haysiyet, sermaye, ahlak, toplum, eğitim ve terakki kavramlarıyla yakın ilişkisi ve etkileşimine dair, bir seri makalelerinden oluşan kısımdır. Yazar, bu ikinci bölümde istibdat/despotizm kavramını enine boyuna mercek altına yatırır ve kendi döneminin bilgi ve değerlendirme ufku çerçevesinde Doğu toplumlarının bu kadim ve meşum sorunsalını kendi ölçüğünde tespit ve tahlil ederek, çözüm yolları önermeye gayret eder.

Şankıtî, tarihsel analiz çerçevesi oluşturarak, Kevâkibî'nin perspektifini önceki filozof ve düşünürlerin muhakemesiyle mukayese ettiği ilgi çekici sunuş yazısında; ilk olarak, dinler ve mezhepler tarihçisi (mîlel ve nihâl) eş-Şehrîstânî'nin (ö. 1153) tarih okumasında çeşitli örneklerle üzerinde durduğu, iktidar olgusu özelinde paralellikler kurar. Şehrîstânî, İslam medeniyetinin yaşadığı derin krizin, özünde iktidarın el değiştirmesiyle ilgili siyasi bir kriz olduğunu savunurken; ondan yedi asır sonra gelen Kevâkibî de istibdatı “en büyük bela” olarak tavsif eder ve “fitneleri körükleyen en büyük veba” olduğunu savunur (s.19). Kevâkibî'nin İslam tarihiyle ilgili oldukça önemli bir diğer tespiti, Müslümanlar arasındaki itikadi ihtilafların çoğunun, siyasi ihtilaflardan kaynaklanması ve siyasi ihtilaflara paralel olarak dini ihtilaflara düşüldüğünü vurgulamasıdır (ss.19–20).⁸

Şankıtî, “Arap Baharı” protestoları döneminde, Kevâkibî'nin istibdata ve toplumları istibdattan kurtaracak araçlara dair fikirlerinin, yaklaşık bir asrın ardından Arap toplumları nezdinde yeniden popüler olmaya başladığını ve onun fikirlerinde yenilenebilir bir ilham ve bitmez bir enerji kaynağı

⁷ Adem Yesinde, “Mütercimim Notu,” *Despotizmin Doğası / Köleliğin İflası – İsti'battan İstibdata*, Abdurrahman El-Kevâkibî, (İstanbul: Mana Yayınları, 2018), 7–10.

⁸ Şii-Vahhabi ilişkilerinin geçmişi ve bugünü bağlamında Kevâkibî'nin bu teşhisini doğrulayan bir örnek için bkz: Mehmet Akif Koç, “Tarihi İhtilafların Gölgesinde İran-Suudi Arabistan Rekabeti: Şii-Vahhabi İlişkilerinin Dünü ve Bugünü,” *İran Çalışmaları Dergisi* Cilt: 3 (2019), Sayı: 1; 91–120.

bulduğunu öne sürer (ss.15–16). Mamafih, Şankıtî'nin bu tespitinde genel ölçekte kontekst açısından haklılık payı bulunmakla birlikte; bir asırlık süreçte değişen zaman ve mekânın kendine özgü niteliklerinin yanısıra, bölgesel ve uluslararası konjonktürün de zorlamasıyla ortaya çıkan “Arap Baharı”nın Kevâkibî'nin “İslam'ı yeniden ihya” eksenindeki düşünceleri temelini oturtulması iyi niyetli ancak zorlama bir yorum olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, Şankıtî'nin iki dönem arasında kurduğu paralellikte, Kevâkibî'nin çağına göre devrimci tutumuna ve aynı coğrafyaların kıyamındaki sosyolojik benzerliklere vurgusu (s.16), her iki dönem açısından da isabetlidir.

Kevâkibî'nin *Ümmü'l-Kurâ* kitabında ele aldığı ‘*külli çöküş (el-fütürü'l-âmm)*’ kavramı, toplumların ani ve bütün fonksiyonlarıyla iflas etmesine yaptığı vurgudur ve Şankıtî, bu olgunun Kevâkibî'nin düşüncesinde merkezi bir konum işgal ettiğini vurgular. Kevâkibî, külli çöküş bahsinde, tetikleyici ana unsurun despotizm / istibdat olduğunu ifade edip, bu çöküşün sebeplerini beş noktada toplar: Dini, siyasi, ahlaki, sosyal sebepler ve Osmanlı Devleti'nden kaynaklanan siyasi-idari noksanlıklar. Yazarın, Osmanlı Devleti'nin hem siyasal organizma olarak çöküşüne hem de beraberinde Arap toplumlarını da aşağı çekişine dair yaptığı tespitler, kitabın ortalama Türk okuyucusu ve tarih meraklıları açısından ilgi çekici yönlerinin başında gelmektedir. Kevâkibî, döneminin diğer Arap aydınlarına yakın şekilde, Osmanlı'nın merkezi yönetiminin idari yetersizlikleri üzerinde durur, alternatif olarak önerdiği çözüm ise adem-i merkezîyettir (ss.30–33).

Şankıtî'nin, Kevâkibî'ye en önemli eleştirilerinden biri, yazarın Osmanlı idaresini ve Türkleri sertçe eleştirmesine karşılık, başta İngiliz ve Fransızlar olmak üzere, Avrupalıların bölgeyi işgalini hoş göstermesi ve Avrupalıların Türk saltanatına alternatif olarak Arap Hilafet düzeni kurulması yönündeki söylemlerini samimi ve gerçekçi bulması, üstelik bunu Kuran'dan ayetlerle⁹ delillendirmeye çalışmasına yöneliktir. Şankıtî bu tutumu “eb-lehçe” olarak nitelendirir (s.37).

Şankıtî, Kevâkibî'yi tarihteki Arap aydınlarından İbn Haldun'la da mukayese eder ve eserlerinde Mukaddime'den fazlasıyla etkilendiğini tespit

---

⁹ Örneğin, Tunus ve Mısır'daki Osmanlı sonrası Avrupalı işgalini meşrulaştırma sadedinde, Âl-i İmran 3/140'ta zikredilen “Bu günleri biz insanlar arasında döndürüp dururuz” ayetine atıf yapar.

eder. Örneğin, Mukaddime'deki "tabii mülk" olgusu, Kevâkibî'de doğrudan "istibdat" tabiriyle karşılanır. Keza İbn Haldun'un "tebaanın durağanlığı" olarak nitelendirdiği husus, Kevâkibî tarafından "külli çöküş" olarak tanımlanır. Ancak, İbn Haldun hükümdarın tebaasına zulmünü, daha sonra affetmesi şartıyla kısmen hoş görür ve yönetimin yapısındaki zulüm eğilimiyle hiç ilgilenmezken; Kevâkibî istibdat olarak tanımladığı bu durumu şiddetle reddeder. Şankıtî, iki Arap düşünür arasındaki bu ilgi çekici mukayesesini şu sözlerle noktalar: "*İbn Haldun, güneşi batan İslam medeniyetinin ardından ağıt yakarken, cebri ve karamsardır; Kevâkibî ise çöküşün ardından fecrin görülebileceğine inanır, bu yüzden özgürlükçü ve iyimserdir*" (s.46). Şankıtî, Kevâkibî ile İbn Haldun arasında kurduğu bu zihni yakınlığa benzer şekilde, onunla Hasan el-Benna arasında da eylem yakınlığı tespit eder ve İhvan-ı Müslimin özelinde, Kevâkibî'nin teorik düşüncelerinin canlı ve yaşanan bir hayata aktarıldığını savunur (s.57).

Kevâkibî, tüm bu devrimciliğine rağmen dört kritik hususta devrim ve değişim taraftarlarını uyarmayı da ihmal etmez: i) mücadeleye girişmeden önce, despot yönetimin yerine neyin ikame edileceği üzerinde iyi çalışılmalıdır, ii) açık bir plan ve strateji üzerinde devrimi başlatan tüm taraflar anlaşmalıdır, iii) halk katmanları devrimin faydaları ve istibdatın zararları konusunda bilinçlendirilmelidir, iv) kıyamın zamanlaması iyi seçilmelidir, muhteris işgalcilere zayıflıktan faydalanma fırsatı verilmemelidir (ss. 49–54). 2010 yılı sonunda başlayan "Arap Baharı" (veya *Hazanı*) döneminde başarılı olan ve olmayan halk hareketlerinde, bu dört unsurun ne kadar yerinde olduğu ve itinayla dikkate alınması gerektiği bir kez daha ortaya çıkmıştır. Kevâkibî'nin bu analizinde eksik olan ise ekonomi-politik etkenler ve bölgesel/uluslararası konjonktürün iskanıp, sadece iç siyasi-toplumsal dinamiklere odaklanmasıdır.

Kevâkibî, "münferit reyde ısrar etmek ve müşterek hukukta bağımsız davranmak" olarak tanımladığı istibdatın en tehlikeli türü olarak "teokratik monarşi" rejimlerini hedef alır; ayet ve hadis referanslarıyla İslam'ın istibdatı telin ettiğini vurgulayarak, zulme uğrayan kimselere hicret etmeyi tavsiye eder (ss.67–75). Yazarın şu uyarısı, başta Doğu toplumları ve Ortadoğu halkları olmak üzere, bütün toplumların kulağına küpe olacak denge-denetim mekanizmalarının hayati önemine de vurgu yapar: "*Hiçbir adil yönetim yoktur ki milletin gafleti ya da uyutulmasıyla kendini muhakeme ve cezadan azade hisseder etmez istibdat yöntemlerine başvurmasın. Bu yönetimler istibdatı bir yönetme aracı olarak halka bir kere kabul ettirdiler mi bir daha ondan vazgeçmez*" (s.69).

Kevâkibî'nin istibdat-din ilişkisi bağlamındaki en çarpıcı tespiti ise, siyasi despotizmin dini despotizmden doğduğunu belirtmesi ve tarihleri boyunca Müslümanları yöneten tüm diktatörlerin her dönemde dini kullandıkları gerçeğine yaptığı vurgudur. Yazar bu noktada ilahiyatçıları şiddetle eleştirir, “yöneticilerin sorgulanamayacağı, ulu'l-emre (her durumda) itaat,¹⁰ her türlü muhalefetin bastırılması” vb hususların, Kuran'ın dili tahrif edilerek dine sokulduğunu, ‘kraldan fazla kralcı’ ilahiyatçıların bu tahrifçi yaklaşımının Hz. Peygamber ve ilk dört Halife dönemindeki uygulamalara kesinlikle uygun düşmediğini, otoriteyi yücelten bu tür hezeyanların bilahare İslam dışındaki çeşitli inançlardan (özellikle Mecusîlik, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Budizm) tevarüs edilerek dine sokulduğunu vurgular (ss.77–96).

Yazar, diktatörlerin dini tahrif eden ulemayı kendi hevalarına göre kullanmasına benzer şekilde, makam-mevki peşinde koşan zayıf karakterlerin de saray tarafından kullanılarak, bunlar üzerinden toplumda nevezuhur ve köksüz bir aristokrasi oluşturulduğunu, halkın bu iki tahrif edilmiş sınıf aracılığıyla kontrol edildiğini belirtir (ss.107–123). Kevâkibî, İslam toplumlarındaki geleneksel unsurların istibdatla arasında kurduğu bu kayda değer ilişkiyi istibdat-sermaye bahsinde ise yeterince kuramayıp, bu nispeten yeni ekonomi-politik zeminde aynı başarılı analizi sürdüremez ve bu mühim kısmı bir sayfadan da kısa tutup geçirir (ss.125–126).

Netice itibariyle, Kevâkibî'nin yaklaşık bir asır önce despotizme dair ortaya koyduğu fikirler ve devrimci yaklaşım, insan ve toplum dinamiklerinin derin dönüşümlere uğradığı günümüzde de önemini halen muhafaza etmektedir. Çağdaş Arap düşüncesinde artık klasik kaynaklar arasında kabul edilen *Tabâiü'l-İstibdâd ve Mesâirü'l-İsti'bâd*, Osmanlı'nın son döneminde Arap aydınlarının İstanbul'a bakışına dair tarihsel bir vesika olmanın ötesinde; Arap Baharı sürecindeki halk hareketlerinin sosyolojik dinamiklerini anlamak ve Arap toplumlarının sosyo-politik hususiyetlerini yakından görebilmek açısından da ışık tutucu bir perspektif sunmaktadır.

---

¹⁰ Nisa 4/59'da zikrolunan ‘ulu'l-emre itaat’ ayetinin istibdat yanlısı ulema tarafından çarpıtılarak, ayetin asıl anlamının zihinlerden silindiğini savunan Kevâkibî, ayette geçen ‘minkum (sizden olan)’ kaydının özellikle gözden kaçırıldığını, halbuki zalimlerin Allah'ın indirdikleriyle yönetmesinin mümkün olmadığını gözden kaçırıldığını savunur. Yazar ayrıca, İsrâ 17/16'da vahyolunan “Biz bir memleketi helak etmek istediğimizde, başına oranın şımarık zenginlerini emir/yönetici yaparız da onlar orada kötülük işlerler (halkına zulmederler)” ayetini kendi görüşüne dayanak yapar (ss. 83-87).